

GRIGORE TOCILESCU – ÎNTEMEIETOR AL ȘCOLII DE ARHEOLOGIE ROMÂNEASCĂ*

IOANA BOGDAN CĂTĂNICIU

Respectul pentru valorile trecutului, dorința de desăvîrșire pe o scară superioară a contribuției generațiilor anterioare definește pe omul cultivat, conștient de locul său în desfășurarea istorică și, pe un plan general, caracterizează poporul ce își bazează demnitatea națională pe recunoașterea înfăptuirilor secolelor anterioare.

Grigore Tocilescu, a cărui memorie o cinștim astăzi, merită cu prisosință elogiul nostru pentru nepuizabila lui activitate de punere în valoare a contribuției strămoșilor poporului român la dezvoltarea unei culturi materiale și spirituale originale, desconsiderate doar din ignoranță.

Sub impulsul ideilor raționaliste și umaniste care au determinat eferescența creatoare proprie țărilor române, în secolul XIX, Grigore Tocilescu își făurește o concepție de viață, ascunsă cu discreție îndărătul faptelor sale, bazată pe un sistem ferm al valorilor, susținut de o neostoită sete de cunoaștere.

Formarea sa intelectuală se datorește profesorilor de excepție pe care i-a avut la Liceul Sfântu Sava și celor pe care, cu stăruință, i-a frecventat la Universitățile din București, Praga și Viena.

Prin formarea sa ca jurist, filolog clasic, slavist și istoric, Grigore Tocilescu a putut cuprinde domenii largi în care nu numai că se puteau desfășura, dar erau și imperios necesare cercetări competente, la nivelul celor la care se ajunsese în Europa.

În momentul în care își începe studiile, istoria veche și medievală a României nu depășise faza de atrăgătoare, dar colaterală îndeletnicire a unor mari personalități. Cele mai multe din domeniile științifice pe care le va elabora abia se desluseau în cultura românească.

Inteligență iscoditoare, sistematic cultivată, Grigore Tocilescu și-a creat un program de lucru bazat pe abordarea surselor primare, analiza-rea, încadrarea lor în sistemul de relații logice posibile.

Cu seriozitate și energie se va avînta în deschiderea de drumuri, îngrijindu-se totodată cu generozitate să creeze condițiile propice dezvoltării ulterioare. În acest sens este grăitoare atenția cu care urmărește îmbunătățirea calității învățămîntului secundar, consacîndu-și o bună bucată de vreme și funcției de inspector general al învățămîntului (1885—1890). Grigore Tocilescu va păstra statornic convingerea că numai prin ridicarea nivelului cultural al poporului se va putea asigura progresul real al țării.

* Comunicare la Sesiunea Academiei Române închinată lui Gr. Tocilescu, 14 februarie 1986.

Din paginile închinată unor personalități istorice determinante : T. Vladimirescu, Mihai Viteazu, Petru Cercel, Nicolae Bălcescu, Iancu Jianu și Dimitrie Cantemir, dar și din propria-i activitate, se dezvăluie convingerea lui Gr. Tocilescu că marile personalități, prin devotamentul dăruirii față de cauza propusă, pot influența pozitiv desfășurarea cursului istoriei.

Fără emfază, fără ostentație, Gr. Tocilescu a început prin a crea baza studiului istoric științific, stringind și publicind documentele primare, dedicându-se inițial cercetării arhivelor românești, apoi cercetării celor de pe lângă bibliotecile din Rusia și Franța.

Succesul de care s-a bucurat, recunoașterea meritelor sale, s-au datorat unei atitudini, de luptător. A luptat pe tărîmul organizării vieții științifice, pentru obținerea cadrelor legale și a mijloacelor materiale necesare desfășurării cercetărilor; a luptat pentru tezele sale științifice, dezbătînd în cercuri savante din țară și străinătate sau în sălile Universității și Ate-neului rezultatele cercetărilor sale.

Devenind profesor de istorie veche la Universitatea din București și directorul Muzeului Național de Antichități, fără să părăsească definitiv preocupările de istorie medievală, de istoria dreptului sau de etnografie, se va dedica constituirii unui centru național de cercetări arheologice de nivelul celor pe care le frecventase în Europa.

Constatînd „starea în care se află la noi studiile arheologice, cari abia sînt urnite, și a puținului material, ce ne-au dat pînă acum la iveală săpăturile neregulate, superficiale și mai mult ca niște încercări, pînă acum întreprinse”, Gr. Tocilescu rupe inerția și inițiază angajarea în muzeu a unor oameni bine pregătiți, capabili să desfășoare o activitate științifică de calitate. La aniversarea lui Tocilescu din 1975, R. Vulpe, afirma cu dreptate că „în afară de funcția sa de instituție pentru conservarea mărturiilor materiale ale trecutului, muzeul a căpătat sub Tocilescu pentru prima dată rolul încă neoficial și nemărturisit de institut arheologic de cercetări. Lui i se datorește, astfel, crearea condițiilor specifice elementare care caracterizează pînă azi dezvoltarea activității arheologice din România” (G.G. Tocilescu, arheolog și istoric, *Revista de Istorie*, 28, 10, 1975, p. 1552).

Dacă cele trei lucrări impresionante : *Dacia înainte de Romani*, *Monumentul de la Adamclisi* în colaborare cu O. Benndorf și G. Niemann și *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, reprezintă faze succesive ale activității creatoare a lui G. Tocilescu, manuscrisele inedite, păstrate în colecția Bibliotecii Academiei Române și, în mică măsură, la Institutul de Arheologie din București, succesorul de drept al Muzeului Național de Antichități, obligă pe cel care le consultă să reconstituie programul de cercetare arheologică urmărit sistematic, în ciuda tuturor dificultăților, pînă în pragul morții.

Primul și cel mai asiduu urmărit punct al programului său era să „recunoască și să restabilească topografia veche a României” (Acad. Rom. ms. 5139, p. 136). Pentru cel care a redactat *Dacia înainte de Romani*, unde, prima problemă de netrecut de care s-a izbit a fost tocmai absența quasi totală a cercetărilor de teren, s-a impus ca o sarcină primordială, străbaterea țării în lung și în lat pentru a înregistra și cartea toate ruinele antice; bătînd cu piciorul o bună parte din Oltenia, Muntenia și Dobrogea,

singur, sau însoțit de inginerul topograf P. Polonic, a identificat urne preistorice și romane care au alcătuit harta arheologică publicată în *Fouilles*. O colecție de schițe topografice (deosebit de exacte) stă la baza ulterioarelor cercetări, în parte ele urmînd a mai fi valorificate.

În acest context, Gr. Tocilescu a fost și coordonatorul marelui *Dicționar geografic al României*, care a văzut lumina tiparului între 1898—1902. Trebuie să recunoaștem că, în cea mai mare parte, atlasul arheologic al României este și astăzi rezultatul eforturilor făcute de primul director al Muzeului Național de Antichități. Cu ocazia cercetărilor pe care le-am făcut în ultimii ani, pe Olt și în vestul Munteniei, dar și în Dobrogea, am constatat exactitatea absolută a observațiilor de teren făcute de profesor, grija de a nu înregistra impresii superficiale. Singurele „corectări” ce se pot aduce observațiilor făcute de Tocilescu sînt numai completările cu mijloace de investigație modernă, înmulțirea periegezelor în zone pe care nu le-a putut străbate, studierea cu ajutorul fotografiilor aeriene nu numai a obiectivelor descoperite de profesor, dar a întreg teritoriului României. Subliniem meritul deosebit al profesorului bucureștean în culegerea de informații privind toată aria locuită de români, indiferent de granițele epocii în care a trăit; Gr. Tocilescu a înnodat relații cu cercetătorii din Transilvania, s-a ținut la curent cu noile descoperiri arheologice din Dacia intracarpatică; s-a preocupat de cunoașterea la București a cercetărilor făcute în Transilvania, legîndu-le de cele pe care el însuși le întreprindea.

Pe lângă cercetările de teren personale, directorul Muzeului Național s-a îngrijit să-și creeze o rețea ce înlănțuia întreaga țară, prin care era informat de descoperirile întâmplătoare în vederea recuperării lor științifice și eventual muzeistice.

În funcție de situația descoperirilor de teren și-a propus cu logică severă ipoteze de lucru privind natura și datarea acestora; preconiza elucidarea ulterioară a problemelor, prin cercetări arheologice, ce se impuneau.

Cercetările sale arheologice s-au concentrat în cîteva puncte: Trofeul și cetatea de la Adamclisi, Axiopolis, Jidava, Racovița-Copăceni, Bivolari, Slăveni și Romula, fiind executate sub conducerea sa de către colaboratori aleși cu multă exigență; cu excepția monumentelor de pe dealul din nord-estul satului Adamclisi, Grigore Tocilescu nu a considerat stadiul săpăturilor arheologice destul de avansat pentru ca rezultatele să constituie obiectul unor publicații, dar a prezentat rapoarte preliminare periodice.

Corespondența cu oficialitățile sau colaboratorii aflați pe teren, răspîdită în volumele de manuscrise de la Academie sînt mărturie a efortului constant depus de Gr. Tocilescu pentru a obține fonduri de săpături, utilaje și mîna de lucru necesare pentru desfășurarea cercetărilor. În toate conferințele sale, ținute la Universitate sau Ateneu, accentuînd valoarea rezultatelor obținute, a făcut mereu apel la bunăvoința forurilor în drept pentru a spori atenția acordată cercetărilor arheologice, pentru a mări grija pentru monumentele de istorie națională. Puterea lui de convingere a avut ca rezultat deschiderea șantierelor arheologice sistematice, dar și punerea sub ocrotirea primei legi a monumentelor istorice și crearea unor rezervații arheologice la Adamclisi, Troesmis etc.

Hipercriticismul unor contemporani sau urmași ce i-au discutat opera, neglijând voit sau inconștient condițiile de pionierat absolut în care a fost alcătuită și determinantele lipsuri materiale obiective ce i-au îngreunat programul de lucru, a dus la abandonarea condamnată a manuscriselor și la o treptată și nedreaptă scoatere din circulație a lucrărilor sale publicate.

Totuși, volumele de manuscrise păstrate au fost continuu consultate servind ca bază pentru lucrări de sinteză. Reluând studiul sistemului de fortificații din vestul Munteniei, efectuând săpături arheologice în *municipium traianens*, și, în cele din urmă, studiind cu ajutorul fotografiilor aeriene valurile lui Traian din Dobrogea, am recurs, ca atîția alți cercetători, la manuscrisele Tocilescu.

Prezenta lucrare este doar o încercare succintă de a prezenta valoarea intrinsecă a materialului informativ și de a releva valoarea interpretărilor făcute de Gr. Tocilescu cu opt decenii în urmă, în mare parte valabile și astăzi după ce progresul cercetărilor a amplificat cu mult cunoștințele noastre generale. Rostul lucrării este de a sublinia regretul că bogăția de informații, de erudiție, de interpretări, a rămas doar la îndemîna unui cerc foarte restrîns de cercetători, fără a fi putut influența pozitiv dezvoltarea arheologiei românești; cutez să sper că această prezentare va impune ca necesară publicarea critică a manuscriselor Tocilescu cît mai curînd.

Săpăturile de la cetatea din Adamclisi au fost inițiate în 1891, puțin timp după ce săpăturile la monumentul triumfal au pus în lumină natura și importanța istorică a acestuia. Cu o cunoaștere de netăgăduit a terenului, Gr. Tocilescu a sesizat pe platoul întins, „pe care crescuse o pădure de mărăcini”, între „grămezile mari de dărămături — turnurile de la zidul înconjurător al cetății” (Academia Română, ms. 5128, p. 24) și drumul principal al cetății — „o vilcea plecînd de la mijlocul zidului înconjurător despre apus [ce] conduce drept spre răsărit”. După o ridicare topografică exactă a ruinelor, în prezența lui Grigore Tocilescu s-au început săpăturile urmărindu-se dezvelirea porților, străzilor principale și edificiilor publice centrale. În anii următori cercetările au fost făcute sub supravegherea unor angajați temporari ai Muzeului Național de Antichități, arhitecți și ingineri care, ținînd cont de epocă, puteau asigura o investigație corectă a ruinelor unui oraș antic. Descoperirea inscripțiilor puse de Constantin cel Mare și Licinius la 316 și cea pusă în onoarea lui Traian de către *Traianenses Tropaeenses* — populația întregului oraș — l-au făcut pe Gr. Tocilescu să-și propună „a scoate la iveală înseși interesantele ruine și... să reînvie nu numai antica *Civitas Tropaeensium* a lui Constantin cel Mare, cu toate ale ei prefaceri pînă la definitivă părăsire și ruinare, dar să cunoaștem încă și analele orașului mai vechiu al lui Traian — *Municipium Tropaeum Traiani*, pe ale cărui substrucții și cu ale cărui materiale s-a ridicat cetatea lui Constantin” (Academia Română, ms. 5128, p. 8 — Ședința din 9 dec. 1911).

Obiectivul propus a fost urmărit chiar dacă, cu ușurință, Tocilescu a fost acuzat că a lucrat cu lipsă „de sistem și de plan unitar” (Gh. Murnu, *BCMI*, III, 1910, p. 156). Astăzi, cînd cercetările din cetatea de la Adamclisi sînt reluate, putem afirma că numai necunoașterea problemelor implicate de cercetările într-un oraș de complexitatea acestuia îngăduie

judecăți atât de tăioase ca cele la care a fost supusă activitatea lui Gr. Tocilescu.

Acesta a urmărit deslușirea fazelor de existență ale orașului pornind de la investigarea porților care, firește, au înregistrat micro istoria locală.

Monumentele publice au fost cercetate, dezvelindu-li-se planul fazei mai bine conservate, cu grija de a se cunoaște și etapele anterioare sau ulterioare. Desigur, nu s-a folosit o cercetare stratigrafică, dar cine o folosea între 1891—1909? Cu toate acestea calitatea observațiilor a permis lui Grigore Tocilescu să preconizeze foarte corect fazele mari de dezvoltare ale orașului, pe care îl consideră creație a lui Traian (Academia Română, ms. 5128, p. 60) — fapt confirmat de rezultatele ultimelor cercetări. Grigore Tocilescu urmărea săptămânal stadiul lucrărilor, făcea vizite dese pe șantiere, pentru a-și forma o părere proprie asupra situațiilor scoase la lumină; în acest fel se explică punctele de vedere diferite ale profesorului și ale colaboratorilor săi. Cu experiența sa și cu capacitatea de a face asociații logice complexe, Gr. Tocilescu a tras concluzii de o deosebită valoare, cel mai adesea confirmate ulterior; astfel este remarcabil că își pune problema existenței zidului de incintă încă în epoca lui Traian (ms. 5128, p. 62). Este interesant de urmărit procesul de încetățenire a opiniei contrare, cea a acordării rangului de *municipium* orașului abia la sfârșitul secolului II e.n., pornindu-se de la îndoiala lui V. Pârvan bazată doar pe „scumpătatea cu care se acorda de romani dreptul municipal” *BCMI*; IV, 1911, p. 3, nr. 12), precum și dezbaterea științifică îndelungată, necesară pentru a se reveni la ipoteza inițială sprijinită pe datele epigrafice și arheologice.

Punând la contribuție observațiile arheologice și cele numismatice obținute în cursul săpăturilor de la basilica cisternă, în raportul general redactat cu puțin înainte de moarte, Gr. Tocilescu fixa părăsirea cetății de către populație în prima parte a secolului VII e.n., în timpul lui Mauricius, după atacul avar având loc o refacere și o înmulțire a populației orașului.

Au trebuit efectuate noi săpături și făcute observații stratigrafice în sectoare întinse ale cetății, au trebuit publicate materialele arheologice, profile și planuri detaliate pentru ca lumea științifică să accepte continuarea vieții la Tropaeum Traiani după atacul avar pomenit de Theophilact Symocatta. Distrugerea definitivă a orașului fusese preconizată de V. Pârvan, care a rezumat cercetările arheologice de la Adamclisi, după moartea lui Gr. Tocilescu, fără să pună la contribuție totalitatea descoperirilor arheologice, asociind doar data de emisie a unei monede găsite în afara cetății cu data atacului avar (*BCMI*, IV, 1911, p. 191).

Valurile lui Traian, impozantele lucrări de fortificații ce traversează Dobrogea de la est la vest, între Constanța și Cernavodă, au constituit de asemenea obiectul investigațiilor lui Gr. Tocilescu, care a folosit pe ing. P. Polonic pentru a face ridicările topografice și a alcătui harta acestor lucrări de fortificații. Toate aceste lucrări preliminare au stat la baza cunoștințelor noastre actuale căci, din păcate, puține cercetări arheologice au venit să completeze observațiile de suprafață făcute la sfârșitul secolului trecut.

Pentru sistemul de fortificații romane din Oltenia și Muntenia, datorăm întreaga documentație strădaniilor lui Gr. Tocilescu care, așa copleșit de sarcini și obligații, a parcurs pe jos în repetate rinduri cea mai mare

parte a țării, pentru a putea înțelege pe deplin fiecare monument ; „aceste repetate vizitări și controlări n-au fost timp pierdut căci am avut mai totdeauna ceva de adăos, de confirmat, de rectificat, ba chiar de descoperit” (Academia Română, ms. 5138, p. 6).

Observațiile de teren înregistrate în schițe topografice și hărți, la scară mare, au fost întotdeauna completate cu informații de la localnici, știri din actele cadastrale și de proprietate mai vechi sau mai noi.

După efectuarea periegezelor, însemnările, făcute de cele mai multe ori de P. Polonic, erau repetat studiate și adnotate de profesorul Tocilescu. Aceste adnotări nu depășesc, în general, caracterul unor aide-memoires pentru redactări ulterioare și sînt precizări privind cercetările de teren, întrebări științifice asupra cărora urmează a se apleca în viitor sau comparații cu situații similare din Imperiul roman.

Cercetările de teren de pe Olt și din vestul Munteniei au fost continuate în Transilvania pentru a fi studiat complexul antic, indiferent de granițele teritoriale moderne. Căci, pentru Gr. Tocilescu, monumentele arheologice descoperite pe teritoriul României erau doar o parte a celui mare tot ce era Imperiul roman : „Sarcina învățaților moderni nu este numai de a regăsi ruinele acestor așezăminte antice și a le dezgropa, dar încă de a le pune în legătură între dînsese, raportîndu-le la admirabilul sistem combinat de fortificațiuni, pe care poporul Roman atît de magistru și neîntrecut... (în ale războiului), l-a desfășurat d'alungul Dunării de jos”... (Academia Română, ms. 5139, p. 148).

Descrierea drumului roman de-a lungul Oltului și a fortificațiilor de pe „limes cis-alutanus” sau, așa cum i se spune astăzi, de pe „linia transalutană” au constituit sursa pentru cunoașterea acestor monumente, ea fiind folosită cu precădere de D. Tudor. Reluînd cercetările în 1971 și străbătînd cu pasul aceleași trasee, după o investigație prealabilă a fotografiilor aeriene am ajuns la concluzia că în majoritatea cazurilor observațiile lui Gr. Tocilescu au fost absolut exacte, întotdeauna rezultat al unor amănunțite examinări ale situației, sub toate aspectele ei.

Ansamblul de fortificații din estul Daciei a preocupat îndelung pe Gr. Tocilescu și manuscrisele păstrate la Biblioteca Academiei Române conțin pagini numeroase care abordează diferitele probleme ale cercetării. Seriozitatea studiului propus de Gr. Tocilescu este dovedită prin formularea următoarelor probleme esențiale pentru elucidarea soartei valului transalutan :

- „— descrierea castrelor de pe lîngă dînsul
- partea tehnică a valului și castrelor
- ce este acest val
- din ce epocă
- în ce raport stă el cu Oltul, cu castrele de lîngă el
- ce corpuri de armată le-a susținut
- ce zice poporul despre acestea
- analogia cu valurile din Anglia
- a fost limes ?
- importanța cercetărilor” (Academia Română, ms. 5139, p. 139).

După înregistrarea cartografică Gr. Tocilescu observă :

— Cele două sisteme, cel de pe Olt și cel din vestul Munteniei se completează reciproc (Academia Română, ms. 5139, p. 19) ; orașele de pe

Olt sînt apărate de linia avansată din Muntenia (Academia Română, ms. 5 139, p. 137).

— Linia valahă de fortificații este necesară pentru a asigura fortificațiilor de pe Olt eficacitatea ofensivă, căci forma terenului dezavantajează pe ocupantul Olteniei, care nu are vizibilitatea asupra cîmpiei Burdea mult mai înaltă decît malul vestic al Oltului — limesul Daciei de sud-est ține de la Dunăre pînă în Transilvania, la Oltul superior satul Gald. (Academia Română ms. 5 139, p. 11)

— Turnurile și castrele sînt așezate în punctele unde granița, valul de pămînt intersecta văi sau riuri (Academia Română, ms. 5139, p. 123).

— Valul este construit din pămînt luat din ambele părți, căci nu s-a săpat o *fossa*, un șanț de apărare.

— Valul era un obstacol destinat a marca mai mult limita solului roman decît un „retranchement militar” (Academia Română, ms. 5139, p. 137).

Toate aceste observații sînt întru totul confirmate de cercetările pe care le-am desfășurat în ultimul deceniu și sînt întru totul încadrabile în trama cercetărilor de limes în lume. Publicarea timpurie a manuscriselor Tocilescu ar fi contribuit la demararea cercetărilor. Din păcate, s-a preferat spicuirea subiectivă a informațiilor, procedeu care a avut ca urmare neglijarea unor observații certe și înlocuirea lor cu supoziții fără suport obiectiv, ajungîndu-se la concluzii care au dus la stagnarea cercetărilor sau au creat confuzii ce stăruie în lucrările de specialitate (cum ar fi cea care ni se pare mai supărătoare privind identitatea *stationes* din *Tabula Peutingeriana* cu *castella* timpurii de pe drumul Oltului).

Grigore Tocilescu avea temei să afirme : „Cît pentru metoda ce am urmat și izvoarele cu care ne-am servit în tratarea subiectului, nu ne sfiim a spune, că am căutat totdeauna să nu ne depărtăm de preceptele adevăratei metode științifice, și să ne folosim de izvoarele cele mai bune de informațiune, ce ne-au stat la îndemînă, fără a ne lăsa vreo dată a fi ademiniți de arguțiile eronate, abaterile ridicole și demonstrațiile specioase — oriunde le-am întîlnit... căci pentru a zice ca bărbatul de știință căruia-i sunt înclinate aceste modeste roade ale studiilor și ale hotărîrii — pentru a zice cu d. Odobescu : scumpătatea celor ce avem de apărut mi-a împus dreptul și datoria de a nesocoti mîniile fățișe sau înfundate ale celor cari, la noi, pun știința pe căi rătăcite și chiar voiesc să o monopolizeze” (am renunțat la transcrierea exactă a ortografiei latinizante folosite în textul original). Urmarea cea mai firească este deci faptul că rezultatele obținute de Gr. Tocilescu, chiar și atunci cînd evoluția cercetărilor le corectează, rămîn un exemplu de probitate științifică.

Manuscrisele păstrate, chiar nefinisate, în faza brută a elaborării lor, reprezintă un neprețuit document care trebuie valorificat prin introducerea sa în circuitul științific. Publicarea manuscriselor lui Grigore Tocilescu ar fi omagiul cel mai meritat și un răspuns celor ce i-au contestat rolul de întemeietor al cercetării arheologice științifice la noi în țară.